

UOT 338.425; 94(3)

İSKİDLƏRİN İCTİMAİ QURULUŞU VƏ İSKİD DÖVLƏTÇİLİYİ PROBLEMI

R.İ.MƏHƏRRƏMOV
Gəncə Dövlət Universiteti
reshid.maherremov@gmail.ru

Məsələ iskiidlərdə nəslə-tayfa münasibətlərinin daşğılması və köçəriliyə xas olan hərbi-demokratiya formalı quldarlıq dövlətinin yaranmasının tədqiqinə həsr edilib.

Müəllif ayrı-ayrı mənbələrin verdiyi məlumatlara əsaslanıb və bir çox tarixçilərin əsərlərinin təhlili nəticəsində belə bir nəticəyə gəlir ki, e.ə. IV əsrin ikinci yarısında Skifiyanın iqtisadi və siyasi inkişafı, onun hərbi gücünün zirvəyə çatması, çöl Skifiyasında zəngin maddi sərvət toplanması, köçəri aristokratiyasının formalaşması hərbi demokratiya tipli dövlətin yaranmasına gətirib çıxarmışdı.

Bütün bunlar isə öz növbəsində iskiidlərin bir etnos kimi formalaşmasının sosial-iqtisadi və siyasi zəminini hazırlamışdı.

Açar sözlər: iskiidlər, ictimai quruluş, dövlətçilik, ictimai təbəqələşmə, köçərilər.

Məlumdur ki, bu problemin tədqiq edilməsinə ilk cəhdlərdən biri XIX əsrin sonunda A.S.Lappo-Danilevski tərəfindən edilmişdir. O, L.Morqanın ardınca belə hesab etmişdir ki, iskiidlər tayfa quruluşunun hökmranlığı şəraitində öz inkişafında barbarlıqla sivilizasiya arasındakı sərhədə çatmışdır, yəni müasir elmin dili ilə desək, sinifsiz cəmiyyətdən sinifli cəmiyyətə keçid vəziyyətində idilər [1,163].

Lappo-Danilevski Herodot Skifiyasını nəslə-tayfa əlaqələrinə əsaslanan cəmiyyət kimi müəyyən etmişdir. O, həm də yazırdı ki, «iskiidlər artıq inkişafın ibtidai-icma mərhələsində deyil, barbar xalqlarla sivilizasiyalı xalqların arasında və ya sərhəddində yerləşirdilər, nəticə etibarilə, barbarlardan aşağıda olan vəhşi xalqlar idi» (Lappo-Danilevski. «Skifskie drevnosti» SPB, 1887, 506 – Sitat Neyxardtın ”Skifskiy rasskaz Qerodota”, L., Nauka, 1982) əsərindən götürülmüşdür.) [4,41].

M.İ.Rosfovsevin təqdim etdiyi konsepsiyaya uyğun olaraq, iskid cəmiyyəti öz quruluşuna görə Xəzər xaqanlığı, yaxud Qızıl Ordaya bənzəyən hərbi-feodal dövlət sistemi idi. Bu dövlətlərdə olduğu kimi iskid cəmiyyətində də hökmranlıq təhkimlilərin və qulların xidmət etdikləri çarlara, rıtsarlara, yəni hərbi-zadəgan təbəqəsinə, drujina başçılarına, sürü və ilxı sahiblərinə məxsus

idi [15,35;4,163].

XX əsrin 30-40-cı illərindəki tədqiqatlarda A.S.Larro Dakillerskinin iskid cəmiyyətinə, eləcə də ibtidai-icma quruluşuna baxışları artıq sovet alimləri – S.A.Semyonov – Zuser, V.İ. Pavdonikas, S.A.Jebelev, M.İ. Artamonov tərəfindən marksist-leninçi əsaslar üzərində işlənib hazırlanmaqda idi. İskidlərdə dərin sosial-iqtisadi təbəqələşmə aşkar edərək, bu müəlliflər belə bir nəticə hasil etdilər ki, iskid cəmiyyəti öz xarakterinə görə nəsli-tayfa quruluşu olmaqla bəşər cəmiyyətinin bu inkişaf mərhələsinin F.Engelsin ictimai quruluş kimi müəyyən etdiyi hərbi demokratiyanın yüksək pilləsində idilər[4,163-164]. Bu dövr etnosiyası prosesinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, artıq ictimai siniflər və istismar vardır, lakin sözün mütləq mənasında dövlət hələ mövcud deyildir. Eyni zamanda cəmiyyətin bu vəziyyətində patriarxal quldarlıq olsa da, əsas istehsalçı və başlıca istismar obyektı qul yox, azad icmaçılar olur [5, 87; 3, 31; 4, 164].

İskidlərdə nəsli-tayfa quruluşunun mövcudluğunun ən israrlı tərəfdarlarından olan S.A.Jebelev Herodotun şəhadətlərinin hərtərəfli tarixi-filoloji təhlilini verərək, hesab edir ki, Herodot zamanında iskid cəmiyyətində nəsli-tayfa quruluşu hələ başa çatmamışdı və dövlətçiliyin ilk şəksiz əlamətləri iskidlərdə e.ə. II əsrdən, Kırmda Skilur və Pallakın çarlığının yaranmasından tez meydana gəlməyib. O, qeyd edir ki, «o vaxta qədər dağınıq halda yaşayan və hərəkət edən iskidlər, yalnız bundan sonra tədricən birləşməyə başlamışdılar»[5,88]. Jebelevin iskidlərin ictimai quruluşu haqqındakı fikirlərini M.İ.Artamonov kimi avtoritet skifoloq da müdafiə etmişdir. Onun fikrincə iskid cəmiyyəti nəsli-tayfa münasibətlərinin elə bir inkişaf mərhələsində olublar ki, onda icma üzvlərinin təbəqələşməsi, əyyanların fərqlənməsi aşkar şəkildə özünü büruzə verirdi. Herodotun İskid hekayətinin məlumatlarına əsaslanan M.İ.Artamonov hesab edirdi ki, iskidlərdə köləlik patriarxal xarakter daşıyırdı və onun istehsal əhəmiyyəti yox idi. Köçəri iskid cəmiyyəti nəsli icmada birləşən patriarxal ailələrdən ibarət idi[4,166-167].

Skifiyanın sosial-iqtisadi quruluşunun öyrənilməsinə B.N.Qrakov kimi çox görkəmli alim də xüsusi diqqət yetirmişdir. İskid cəmiyyətinin quruluşu haqqında məsələdə o kifayət qədər ehtiyatlı mövqe tutmuşdur. Onun fikrincə, Herodot dövründə Skifiya ibtidai-icma münasibətlərinin inkişafının sonuncu mərhələsini, dağılması dövrünü yaşayan sosial təşkilat idi. E.ə. V əsrdə iskidlərin hələ nəsli-tayfa qaydalarının qaldığı faktını inkar etməyərək, B.M.Qrakov «İskid Heraklı» məqaləsində e.ə. V əsrin sonu, IV əsrin əvvəllərində iskid cəmiyyətinin sürətlə sinifli quruluşa, dövlət birləşməsi formalarına keçməsi haqqında tezis irəli sürmüşdür [10, 10; 4, 168]. B.N. Qrakovun fikrincə, e.ə. VI-V əsrlərdə iskidlərdə tayfa quruluşu saxlanmaqda idi, lakin hərbi əsirlərin və ölkənin əkinçi əhalisinin köçərilər tərəfindən istismarına əsaslanan patriarxal quldarlıq mühüm rola malik idi. Sinfi münasibətlərin tədricən inkişafı e.ə. V əsrin sonuna iskid quldar dövlətinin yaranmasına gətirdi. Görkəmli tarixçi alim daha sonra qeyd edir ki, iskidlərdə dövlətin yaranmasında çar Ateyin birləşdirici siyasəti də az rol oynamamışdır. B.N.Qrakovun irəli sürdüyü tezis

1952-ci ildə iskid-sarmat arxeologiyası üzrə keçirilən konfransdakı məruzədə təsdiqini tarmış və «Yazılı mənbələrin məlumatları üzrə Skifiya tarixinin qısa öçerkləri» əsərində inkişaf etdirilmişdir. B.N.Qrakovun mülahizəsi ilə bir çox tədqiqatçılar razılaşaraq öz əsərlərində müəllifin qeyd edilən fikrini təsdiq etmişlər [16, 103; 18, 31; 17]. Lakin iskidlərdə artıq e.ə. V-IV əsrlərdə dövlətin mövcudluğu haqqında tezis qəti olaraq sübut edilmiş hesab edilə bilməz, çünki iskidlərdə əkinçi tayfaların asılılığına əsaslanan köləlik haqqında müddəa skifoloqlar arasında kəskin müzakirələrin predmetinə çevrildi [4, 168, 169].

İskidlərin Ön Asiyadan qayıtdıqdan sonra Şimali Qara dəniz ətrafında müəyyənləşən şəraiti nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, artıq formalaşan mərkəzləşmiş təşkilat sayəsində Şimali Qara dəniz ətrafını məskunlaşdıran çöl və meşə çöl tayfalarını itaətə almaq iskidlərə müyəssər oldu. E.ə. V əsrin sonunda burada çar iskidlərin başçılıq etdiyi çarlıq formalaşmışdı [4, 169-170]. Amma bununla belə Artamonovun fikrincə, iskid çarlığını quldar dövlət birliyi hesab etmək düzgün olmazdı, o, dövlətə çevrilmək ərəfəsində olan «hərbi demokratiya» mərhələsində idi.

Krımında iskit çarlığının mövcudluğunu arxeoloji materiallar da sübut edir. Ateyin çarlığı haqqında isə bunu soyləmək mümkün deyil. Dneprdə çox böyük Kamensk şəhərində qazıntı işləri aparən B.N.Qrakov buranı e.ə. V əsrin sonu IV əsrin əvvəllərində yaranan iskid çarlığının mərkəzi hesab edir [9, 10].

Müəllif tam haqlı olaraq qeyd edir ki, «yəqin ki, biz nə vaxtsa Ateyin çöl çarlığında hərbi demokratiyadan quldarlıq cəmiyyətinə daxili keçidin necə baş verdiyini və bu keçidin nə vaxt başa çatdığını dəqiq biləcəyik».

Ənənəvi və ya avropamərkəzçi tarixçilərin şəhərcik adlandırdıqları Dnepr üzərindəki Kamensk e.ə. V-III əsrlərdə İskid dövlətinin siyasi və sənətkarlıq mərkəzi idi. «Şəhərciyin» ərazisi on iki kvadrat kilometr və ya min iki yüz hektardır. Müasir ifadə ilə desək, bu metallurgiya istehsalı mərkəzi idi: arxeoloji qazıntı zamanı orada çox sayda metal əritmə peçləri, dəmirçilik ocaqları, əridilmiş dəmir parçaları, dəmirçi alətləri, dəmir əritmə ləvazimatları, dəmirdən və tuncdan hazırlanmış hazır məmulatlar aşkar edilib [6, 58-59; 2, 15]. Bunlara baxmayaraq Kamensk şəhərcikdən başqa bir şey deyil, çünki iskidlər – «qeyri tarixi» xalqdır və onların şəhərləri rütbələr cədvəli haqqında yazılanlara aid deyil. Halbuki, Kamensk «şəhərciyi d`Artanyan və kardinal Rişelye zamanında Paris şəhərinin ərazisindən xeyli böyük idi. Həmin illərdə şanlı-şöhrətli şəhər vur-tut doqquz kvadrat kilometrədən bir qədər artıq idi [6, 59].

A.İ.Terenojkinin fikrincə, iskid xalqının əsas kütləsini təşkil edən icmaçılar əks olan, yəni ona qarşı duran nəslitayfa elitası kimi seçilən çoxsaylı və zəngin əyyanlar təbəqəsi mövcud idi. Bu zümrənin zirvəsində, Herodotun hekayətinə [19, VI] uyğun olaraq, qalanları özlərinin qulları hesab edən çar iskidləri dururdu. Terenojkin üçün iskid cəmiyyəti nəslitayfa birləşmələrinin saxlanması üzərində qurulan, öz quruluşuna görə arxaik də olsa, köləlik tendensiyaları ilə müşayiət edilən erkən sinifli cəmiyyət idi. İskidlərin ictimai quruluşu haqqında A.İ.Terenojkin öz tədqiqatlarında haqlı olaraq göstərir ki,

iskidlərdə quldarlıq quruluşunun inkişafı problemi köçəri xalqlarda quldarlıq quruluşu ilə bağlı ümumi problemin ayrılmaz hissəsidir. Məsələnin bu cür qoyuluşu etnoqraflar tərəfindən müdafiə edilmişdir.

İskidlərin ictimai qurulu problemi ilə iskid dövlətinin meydana gəlməsi vaxtı və onun xarakteri haqqında məsələ sıx əlaqədardır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, M.İ.Rostovsev feodal tipli «iskid dövlətinin» artıq e.ə. VII əsrdən mövcudluğu imkanını qəbul edirdi, A.P.Smironov və S.P.Tolstov iskidlərdə dövlətin artıq e.ə. VI əsrdə mövcudluğunda israrlı idilər, A.İ.Terenojkin də iskidlərdə siniflər və dövlət e.ə. VII-VI əsrlərin qovşağından gec olmayaraq tarix səhnəsinə çıxıb deyirdi [4, 174]. B.N.Qrakov (və onun tərəfdarı) iskid dövlətinin formalaşmasını e.ə. V-IV əsrlərin hüduduna aid edir və dövlətin yaranmasını çar Ateylə bağlayır [9, 38]. İskid cəmiyyətinin nəsli-tayfa quruluşu konsepsiyasının tərəfdarları (S.A.Jebelev, M.İ.Artamonov, V.F.Qaydukoviç, D.İ.Kallistov, L.İ.Laşuko) Kırmda erkən quldar çarlığının yaranmasını e.ə. III-II əsrlərə aid edirlər [4, 174-175]. Beləliklə, belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, Qara dənizin şimal ətrafı iskidlərinin ictimai inkişafı səviyyəsi, onların ictimai və siyasi təşkilatlarının formaları haqqında məsələnin qəti həlli baş verməmişdir. Problemin reallaşmasının zamana ehtiyacı var.

A.İ.Terenojkinin son tədqiqatlarında təklif etdiyi etnoqrafik müqayisəyə müraciət etmək tamamilə qanunauyğun və daha perspektivlidir. Şəksiz bu yolda da tədqiqatçıları çox sayda maneələr gözləyir. İlk növbədə bu heç də kifayət qədər işlənib-hazırlanmamış köçərişünaslığın ən vacib məsələlərinə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, «köçərilər» termininin məxsusi olaraq kimə tətbiq etməyin qəti müəyyənedilmiş meyarı mövcud deyil. Köçərilik təsərrüfatının nə vaxt meydana gəldiyi də mübahisəlidir [7].

Adını tutduğumuz müəllif hesab edir ki, e.ə. I minilliyinin əvvəllərində köçəri maldarlığa keçən tayfalarda sosial quruluşda köklü dəyişikliklə müşayiət edilən yeni köçəri ictimai quruluşu formalaşdı. Həm də elm köçəri cəmiyyətləri tarixinin hamı tərəfindən qəbul edilən dövrləşdirilməsinə də malik deyildir [14, 266].

Köçəri cəmiyyətləri öz xüsusiyyətlərinə görə məhz bu inkişaf mərhələsində dayanıb qalmaq meylinə malikdir. Lakin inkişafın bu mərhələsində hər hansı köçəri cəmiyyətin tamamilə dayanması mümkün deyil, yalnız ayrı-ayrı hallarda nəsli-tayfa quruluşunun dağılması prosesinin ləngiməsi baş verə bilər. Köçəri cəmiyyətlərinin nəsli-tayfa münasibətlərinin saxlanması və sosial təbəqələşmənin məhdudlaşmasına meylliliklə əlaqədar da köçərilərdə dövlətin yaranması problemini araşdırmaq lazım gəlir. Bir çox tədqiqatçı hesab edir ki, avrasiya köçəri tayfalarında, ibtidai-icma quruluşunun bir çox qalıqları saxlanılsa da feodal münasibətləri təşəkkül tapmışdır. Bu zaman bu baxışları əsas götürən alimlər belə fikirdədirlər ki, köçəri və oturaq cəmiyyətlərin inkişaf yollarında əsaslı fərq yoxdur.

Q.Y.Markov hesab edir ki, adətən köçəri tayfalara daha çox hərbi demokratiya xasdır və dövlət təşkilatı köçərilərdə yalnız «köçəri imperiyalarda»

müvəqqəti meydana gəlir [7]. S.A.Pletnyovanın fikrincə isə köçərilərdə dövlət o zaman təşəkkül tapır ki, mərkəzdənqaçma prosesi başlayır [11,188].

Persits A.İ. hesab edir ki, köçərilər müstəqil inkişaf etməklə yalnız siniflərdən öncəki münasibətlərə çata bilərlər, onların sonrakı inkişafı isə əsasən qonşu oturaq cəmiyyətlərlə qarşılıqlı münasibətlərdə müəyyən edilir [14, 237, 255]

Qeyd etmək lazımdır ki, oturaq əkinçi tayfalarda dövlətin yaranması problemləri bu qədər ziddiyətli mülahizələr doğurmamış və belə gərgin mübahisələr yaratmamışdır. Bildiyimiz kimi F.Engels dövlət təşkilatının iki əlamətini: təbəqələrin nəsli-tayfa bölgüsü ilə bağlı olmayan ərazi bölgüsü ilə ayrılması və ikincisi, hərbi qüvvə kimi təşkil olunan əhali ilə bilavasitə üst-üstə düşməyən açıq hakimiyyətin təsis edilməsi əlamətlərini müəyyən edib [20,362-363]. Lakin bu meyarların köçəri cəmiyyətlərə tətbiqi, məlum olduğu kimi, onların iqtisadi və sosial ukladının səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə xeyli çətinləşir.

Oturaq vergi verənləri olmayan və mərkəzdən qaçma prosesi ilə toxunulmayan köçərilər üçün məsələ nisbətən sadə həll olunur: onlar çox halda nəsli quruluşun, hərbi başçıların güclü hakimiyyəti ilə «bərabərlərin icması»nın mövcudluğu və ya onun davamlı qalıqları ilə uyğunlaşdığı zaman dağılma mərhələsində hərbi demokratiya səviyyəsində təşkilatlanırlar. Oturaq əkinçiləri özünə tabe edən köçəri tayfalarda məsələ daha mürəkkəbdir. Lakin vergi rüsumunun olması, yaxud cəmiyyətdə hər-hansı istismar formasının mövcudluğu hələ dövlət hakimiyyətinin əlamətinin olması demək deyildir. Cəmiyyətdə istismarın peyda olması ilə dövlət təşkilatının yaranması arasında istismar olunanları istismar edənlərin əsarətdə saxlamasının daha yaxşı təşkilat formasını tapmaq üçün uzun bir aralıq məsafəsi qət edilir [20, 362-363].

Bu məsələlərin həlli istiqamətində S.A.Pletnevanın, bu və ya digər köçəri cəmiyyətlərdə mərkəzdənqaçmanın müəyyən səviyyəsi yalnız davamlı dövlət formaları yarada bilər tezisi [11, 191] inandırıcı hesab edilə bilər. Lakin hərbi demokratiya mərhələsində olan köçərilər artıq dövlət təşkilatına malik olan oturaq əkinçiləri ram edib vergi verməyə məhkum edəndə nə baş verdiyi tam aydın deyil. Köçəri birləşməsinin istilası nəticəsində yaranan bu təşkilatı köçərilərin və oturaq əkinçilərin bütövü və onun dövlət birliyi hesab etmək olarmı? Bu cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini necə müəyyənləşdirməli – işğalçıların, yoxsa işğal olunanların səviyyəsinə görə, yəni bu vahidin, bu birliyin daha çox inkişaf edən və ya daha geri qalmış komponentləri ilə? Bəlkə bu birlik daxilində köçəriləri və oturaqları ayrıca icma hesab etməli, yəni müəyyən sosial birlik daxilində eyni zamanda birində ibtidai icma quruluşu, digərində isə dövlət təşkilatı mövcuddur? Əgər belə birliklər dağılanda bu birliyi təşkil edən sosial komponentlər öz başlanğıc səviyyəsində köçərilər – hərbi demokratiya, oturaqlar isə dövlətçilik səviyyəsindəmi qalacaqlar? Görünür, belə birliyi müvəqqəti hesab edən Q.Y.Markov burada haqlıdır [7, 72]. Amma onun nöqtəyi-nəzərini yalnız belə bir düzəlişlə qəbul etmək olar ki, dövlətçilik səviyyəsinə çatan oturaq xalqların vergi ödəyiciləri kimi daxil olduqları və

köçərilərin yaratdıqları «böyük dövlətlər», yaxud «imperiyalar» dövlət birlikləri hesab edilə bilər.

Beləliklə, köçərilərdə dövlət birliklərinin iki növünü izləmək mümkün görünür: birincisi, tarixi inkişafın «normal» - təbii gedişi ilə bağlı meydana gələn və köçərilərdə köçəri maldarlıq təsərrüfatının son dərəcə yavaş inkişaf xüsusiyyətlərinə, geriyə sıçrayışlarla, labüd mərkəzdən qaçma posesi ilə, əmlak bərabərsizliyi nəticəsində yaranan dövlət. Bu halda söhbət dövlətin yaranmasının adi yolundan, oturaq cəmiyyətlərdə buna bənzər proseslərdən yalnız olduqca ləng inkişaf sürəti ilə fərqlənən yoldan gedir. Belə siyasi birliklərdə mövcud dövrün sosial inkişafının ümumi səviyyəsinə uyğun gələn dövlət təşkilatının möhkəm, davamlı formaları yaranır [11, 188]. Dövlətin ikinci növü – «süni» yolla yaradılan, ibtidai-icma quruluşu səviyyəsində olan köçərilər tərəfindən, dövlətçiliyin az və ya çox dərəcədə inkişaf etmiş formalarında olan oturaq əkinçi xalqların fəth edilməsinin nəticəsi olaraq yaranan dövlət birlikləri. Belə halda isə dövlətlər müvəqqəti, davamsız, möhkəm olmayan xarakter daşımaqla tez də dağılır. Bu dağılma zamanı əgər onlarda mərkəzdənqaçma prosesi dövlət formalarının yaranması üçün şərait yaratmayıbsa, köçərilər ibtidai-icma tipi münasibətlərinə «qayıdırlar». Beləliklə, köçərilərin dövlətlərinin inkişaf yolları təkcə onların yaranmasının ilkin şərtləri ilə deyil, həm də xeyli dərəcədə köçəri istilacıların işğal anında oturaq əhalinin bu və ya digər təbəqəsi ilə münasibətləri ilə şərtlənirdi, bu münasibətlərlə müəyyən edilirdi [11,188]. İskid cəmiyyəti və dövlət quruluşu haqqında yuxarıda irəli sürülən mülahizələrin köçərişünaslara məlum olan bütün materialları hesaba almadan çox və ya az dərəcədə etibarlılığını mühakimə etmək imkansızdır. Bu zaman E.A.Qrantovskinin «iskidlərin bu və ya digər məsələsi necə olmalıdır, belə olardımı, müstəqil məlumatlar əsasında mənbəni necə şərh etməli, bunları yalnız təsdiq etməmi lazımdır kimi məsələlərini tarixi-etnoqrafik paralellərlə sübut etmək olmaz» [12, 152] iradə çox haqlıdır. E.A.Qrantovski bəzi iskidşünasların mühakiməsini tənqid edib, köçerilik paralellərinin artırılması birbaşa əks müddəalara gətirib çıxarır fikrini söyləyir. Bununla yanaşı unutmamaq ki, Herodotun bəhs etdiyi iskidlər əsasən köçəri xalq idi (Herodot onları birbaşa nomadlar - köçərilər adlandırır – IV, 19, 46) [19] və onları köçəri cəmiyyətlərə xas olan inkişaf qanunauyğunluğu xaricində öyrənməyə heç bir əsas yoxdur [12,152]. Lakin heç şübhəsiz bütün bu problemlərin həllini əldə olan mənbələrin kompleks araşdırılması üzərində qurmaq lazımdır. Belə olduqda maraq dairəsində olan məsələnin həlli ədalətlə izah edilə bilər. Bu zaman E.A.Qrantovskinin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, məhz mətnin tənqidi təhlilsiz qəbul edilməsi, mənbələrin təhlili olmadan istifadə, terminoloji dəqiqliksizlik dərhal sosial müddələrdə köklü fərqlərə gətirib çıxarır. Herodotun ayrı-ayrı parçalarının (hissələrinin) sosial məzmununu düzgün anlamaq üçün onun təkcə kontekstin özündəki yerinin deyil, iskidlərə xas olan etnoqrafik xüsusiyyətlərdən bəhs ediləndə, həm də həmin hissələrin digər fəsillərlə mənə əlaqəsinin, fikir əlaqəsinin aydınlaşdırılması da mühüm şərtidir. Tamamilə mümkündür ki, antik mən-

bələrin verdiyi imkanlara kifayət qədər məsuliyyətlə yanaşmamaq, bu mənbəşünaslıq imkanına ötəri münasibət müasir iskidşünaslıqda bir sıra köklü məsələlərin həllində bütün fikir ayrılıqlarının meydana gəlməsinin əsas səbəbidir [4,184].

Mümkündür ki, iskidlər haqqında əvvəllər araşdırılmış əsərlər aparıcı iskidşünasların qələmindən çıxsa da, onların elmi-populyar xarakter daşımaları məhz mənbəşünaslıq çatışmazlığı üzündən baş verib.

E.ə. I minilliyin ortalarında regionda baş verən bərk quraqlıq torpağın məhsuldar münbit qatını erroziyaya (defilyasiya) uğradaraq əkinçilik üçün yararsız hala salmışdır. Maldarlığa keçid labüdləşmiş, həm də burada da çətinliklər meydana gəlmişdir, çünki quraqlıq şəraitində otlaqların azlığı mal-qaranı yeni otlaqlara köçürməyə məcbur etmişdir. Beləcə, bu çöllərdə təsərrüfat sistemini şəraitə uyğunlaşdırmaq vasitəsi kimi köçəri maldarlığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur [21]. E.ə. I minilliyin II yarısında Avrasiyanın böyük bir hissəsində köçəriliyin daşıyıcıları olan iskidlərdə kifayət qədər yetkin dövlət qurumunun olduğunu Şimali Qafqaz çöllərində, Qara dənizin şimal ərazisində, Krımda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanan kurqanlar da sübut edir. Kerç yaxınlığında tapılan Kül-Oba kurqanından tapılan maral və vaz təsvirli qızıl lövhə, Soloxo kurqanından aşkarlanan qızıl daraq və gümüş qablar, Çertomlskdan tapılan gümüş vaz bütün dünyada məşhurdur. Bu dövr Skifiyanın məhz ən yüksək inkişaf zamanıdır. E.ə. IV əsrə aid minlərlə iskid kurqan və qəbirləri məlumdur [2, 15]. Hündürlüyü 20 metr, diametri 300 metr olan və çar kurqanları adlanan bu qədim mədəniyyət abidələri IV yüzilə aiddir.

Krım yarımadasında e.ə. V əsrə aid əllyə yaxın kurqan aşkar edilib. Onlardan biri Simferopol yaxınlığında tapılan Qızıl kurqandır. Burada gündəlik qida və məişət əşyaları qalıqları, ox ucluqları, qılınc, nizə və digər silah-sürsətdən əlavə bahalı silahlar, qızıl məmulat və zəngin əşyalar da aşkarlanıb [2, 12-13].

E.ə. 480-ci ilə yaxın Şərqi Krım müstəqil yunan - şəhər dövlətləri vahid Bospor çarlığında birləşdilər. Çarlığın paytaxtı Pantikapey (Kerç) idi. Pantikapey şəhərinin adı A.Andreyevin fikrincə, «balıq yolu» kimi tərcümə edilir. Lakin o bilərəkdən, ola bilər ki, bilməyərəkdən ağılına belə gətirmir ki, yunanlar Pont Qara dənizə deyirdilər, Kapey isə türkcə qapı sözündəndir, yəni Pontun-Qara dənizin qapısı. Bunu bir çox tarixçi və dilçilər o sıradan M.Z.Zəkiyev, İ.M.Miziyev, K.T.Laypanov və digər türkoloqlar təsdiq edirlər [22, 100; 23, 16-28].

Krımın ikinci mərkəzi Krım yarımadasının cənub-qərbində yerləşən və Afina ilə çoxdan sıx əlaqəsi olan Xersones idi. Xersones həm çöl Krımına, həm də Kiçik Asiya sahillərinə ən yaxın şəhər idi. Onun iqtisadi cəhətdən çiçəklənməsini məhz bu şərtləndirirdi. Bu şəhər qərbi və çöl Krımla, İoniya və Afina ilə, Kiçik Asiya şəhərləri Herakl, Sinop və ada Yunanıstanı ilə ticarət əlaqələrinə malik idi [2, 15].

Xersonesin və yaxın əyalətlərinin əhalisi, o sıradan iskidlər əkinçilik,

üzümçülük və maldarlıqla məşğul olurdular. Şəhərdə qazıntı zamanı həvəng, üzümü sıxmaq üçün meydançalar, əyilmiş formada üzüm bıçaqları tapılıb. Xersonesdə dulusçuluq, tikinti-inşaat işləri inkişaf etmişdi. Şəhərdə ali qanunvericilik orqanları dekretlər hazırlayan sovet (şura) və onları təsdiq edən xalq yığıncağı idi. Xersonesdə torpaq üzərində dövlət və xüsusi mülkiyyət mövcud idi. E.ə. III əsrə aid mərmər lövhədə dövlət tərəfindən xüsusi şəxslərə torpaq sahəsinin satılması aktının mətni saxlanılmışdır [2, 15].

Böyüklüklərinə və zənginliyinə görə fərqlənən iskid «çarları» kurqanları şərq avropa çöllərinin iki rayonunda: Stavropol və Kubanətrafi (Krasnoye Znamya, Kelermesk, Kostromsk, erkən Ulskilər) və Aşağı dnepr boyunda (Aleksandropolsk, Soloxa, Oğuz, Krasnokutsk, Çertomlık və s.) cəmləşmişdir. Şimali Qafqaz və kubanətrafi «çar» kurqanları e.ə. VII əsrin ortalarından VI əsrin ortalarına qədər olan dövrə, Aşağı Dnepr boyu «çar» kurqanları isə praktik olaraq bütünlükdə e.ə. IV əsrə aiddir [2, 15; 1, 132].

E.ə. VII əsrdə və VI əsrin əvvəllərində iskid tayfalarının əsas hissəsi bu ərazilərdə yaşayırdı, bu ən qədim iskid kurqanlarının Şimali Qafqaz və Kubanətrafi ərazilərdə cəmlənməsi ilə də təsdiq edilir [1, 133].

İstisna deyil ki, burada e.ə. VII əsr assuriya mənbələrində xatırlanan «Aşkuz-İşquz (İç Oğuz) çarlığı» yerləşirdi, lakin Güney Qafqaz və Ön Asiyanın bu və ya digər rayonunda bunu lokallaşdırmaq (yerini dəqiqləşdirmək) cəhdi hələlik nəticəsiz qalır. Hər halda bizim nöqtəyi-nəzərimiz belədir.

Əgər belədirsə, «Aşkuz çarlığı» iskidlərin ilk siyasi birliyi idi. Onun varlığı dövründə ehtimal ki, iskidlərdə daha sonrakı zamanda da qeyd olunan, e.ə. VII əsrdə yerli şərq avropa çöllərinin Avrasiyanın şərq rayonlarından bu vilayətlərə gəlib yerləşən «tarixi kimmerlərin», dilləri və mədəniyyətlərinə görə onlara yaxın köçərilər – «qədim iskidlər» tərəfindən istila edilməsi nəticəsində iskid cəmiyyətinin kifayət qədər mürəkkəb etnososial quruluşunu möhkəmləndirən üçlük hərbi-siyasi təşkilat formalaşır [13]. Bu siyasi birlik çərçivəsində mənşə etibarilə müxtəlif köçəri qrupları özündə birləşdirən, yeni birlik kimi, iskid etnosunun, həm də avrasiya çöllərindən gətirilən elementlərin yerli kimmeriya elementləri ilə qarışması və Ön Asiya mədəniyyətinin təsiri ilə yaranan erkən iskid mədəniyyətinin formalaşmasının kifayət qədər uzun sürən prosesi başlayır [24,90-91;24].

Yuxarıda deyilənlərlə bağlı belə bir məsələnin çox mühüm əhəmiyyəti vardır ki, Şimali Qafqaz «Aşkuz çarlığı» və Şimali Qara dəniz ətrafı Skifiyası özlüyündə nədir: iki müxtəlif dövlət törəməsi, yaxud iskid siyasi birliyinin fasiləsiz məntiqli inkişaf pilləsidir».

Bizi maraqlandıran sualın cavabı güman edildiyi kimi birinci variantdır. Özü də məsələ onda deyil ki, bu dövlətlər, yəni «Aşkuz çarlığı» və Şimali Qara dəniz Skifiyası müxtəlif ərazi sərhədlərində yerləşirdi. Məsələ ondadır ki, bu məsələnin həlli zamanı, fikrimizcə, irandilli köçərilərin bu dövlət birliyindən hər birinin xarici istismar fəaliyyətində müxtəlif obyektlərdən istifadə etmək şəraiti əsas rol oynayır [1, 134].

Yuxarıda adı tutulan müəlliflərin qoyulan suala cavabları onları qane etsə də bu cavab birmənalı şəkildə bizi qətiyyənlə qane edə bilməz, əvvəla «Aşquz çarlığı»nı Şimali Qafqazda deyil, Güney Qafqazda axtarmaq gərəkdir, ikincisi, bu dövlət birlikləri iskid, əslində isə işquz (oğuz) siyasi birliyinin ardıcıl davamlı inkişaf pilləsidir, üçüncüsü, sovet siyasi sisteminin tələblərindən kənara çıxma bilməyən rus sovet tarixçiləri rəsmi tarixşünaslığa uyğun olaraq iskidləri irandilli köçərilər adlandırmaqla yumşaq desək, səhv edirlər.

Bu barədə müqayisə üçün digər alimlərin fikirlərinə nəzər salaq. İskidlərin irandilli olmasına dair mülahizə və hökmləri, hətta Herodotun müşahidə və müddəalarını K.Q.Menqes rədd edir: «İskidlərə irandilli kimi baxmaq (buna adətən Herodotun iddiaları ilə razılaşaraq yol verilir) həddən artıq şübhəlidir. Əgər iskid dilindəki ümumi adlar, məsələn, köçəri xalq olan iskidlər üçün ən zəruri predmetlər sayılan «köç arabası», «çadır» kimi sözlər İran və ya Hind-avropa etimologiyasını təsdiq etmirsə, xüsusi İran adlarının bu dildə (iskid dilində) çoxluğu kifayətləndirici sübut deyildir. Lakin iskidlərə İran təsiri çox güclü olub və mümkündür ki, skolotlar «çar iskidləri» və bəzi başqa hakim qruplar tamam iranlaşdırılmışdır» [25,29-30]. Menqes bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd edir ki, «O dövrlərdə şimali-şərqi bütün barbarları, bütün köçərilər, ümumiyyətlə, iskid, sonralar isə hun adlandırılırdı. Çinlilər də eynən beləcə, özlərinin narahat qonşularını syunnu adlandırmışlar» [25, 29-30].

Müasir Rusiya tarixşünaslığında iskidlərin «irandilli olmalarına» dair ən çox şahadət verən osetin alimi V.İ.Abayevin əsərləridir. İ.M.Miziyyəvin «Mərkəzi Qafqazın etnik tarixi mənbələrinə doğru addımlar» (rus dilində, 1986) kitabı nəşr edildikdən sonra aydın olur ki, V.İ.Abayev iskidlərin Qafqaz və Qara dəniz ətrafı tayfalarının «irandilli olmalarını» «sübuta yetirərkən» ucuz, bəsit bicliyə əl atıb. V.İ.Abayev qeyd etməyi unutmuşdur ki, Osetiyada yaşayan və osetinlərə aid edilən diqorların lüğətindən istifadə edir. Lakin diqorlar türk dillərindən birində danışır. Məşhur iranşünas V.F.Miller yazır: «diqorlar ən qədim türk ləhcəsində danışır» [26, 63].

«İskid çarlığı zənnimcə, yaxşı olardı ki, Azərbaycan iskid çarlığı adlandırılırdı». Bu fikir qərribə də görünsə, «Midiya tarixi» kitabının müəllifi İq-rar Əliyevə məxsusdur. Ölkəmitzin qədim dövrünün araşdırıcısına aşkar faktlar o qədər güclü təsir göstərüb ki, işquzların məskun olduğu ərazi tarixçinin gözləri önündə canlananda istənilən halda onun dilindən «Azərbaycan çarlığı» ifadəsi qopmuşdur. Sovet Rusiyası və Rusiya tarixçilərindən fərqli olaraq Azərbaycan alimi «İskid çarlığı»nın mövcudluğunu qəbul edir. Lakin yaxşı olardı ki, o çarlığı Herodotdakı kimi İskid yox, ondan çox-çox əvvəl Assuriya və yəhudi mənbələrində olduğu kimi «İşquz çarlığı» adlandırılırdı. Əslində isə «Dədə Qorqud»dakı Azərbaycan İç Oğuz çarlığı ifadəsi daha dəqiq olardı [26, 205]. İstər İ.M.Dyakonov, istərsə də İ.Əliyevin təsvirincə «İşquz çarlığı» Cənublu-Şimalı Azərbaycanımızı tam ehtiva edir. İ.M.Dyakonov İşquz çarlığının Gəncəbasardan Urmiya gölü ətrafına qədər böyük bir ərazini əhatə etdiyini söyləyir. Bu isə özlüyündə Şimalla Cənubun əvvəllər guya ayrı olmaları mə-

sələsini də aradan götürmüş olur, deməli, eradan əvvəl VII əsrdə, yəni təxminən 2700 il bundan əvvəl indiki Azərbaycan ərazisini, demək olar ki, özündə birləşdirən İşquz ölkəsi - İşquz çarlığı (əslində Oğuz dövləti) var olmuşdur.

Mənbələrdə e.ə. IV əsrin ikinci yarısında beş iskid çarının adı tutulur. Yüzdilliyin hələ birinci yarısında iskid çarlarından Atey Böyük Skifiyanın qərbində, Qara dənizin şimalında hakimiyyəti əlində cəmləşdirib böyük bir dövlət yaratdı. Strabon yazırdı: «Amintin oğlu Filiplə müharibə aparan Atey, buradakı barbarların əksəriyyəti üzərində hökmran idi. Ateyin çarlığının paytaxtı Kamenka-Dneprovsk şəhəri yaxınlığında yaşayış məntəqəsi, Ukraynanın Zaporozhye vilayətinin Bolşaya Znamenka kəndi yaxınlığından Kamensk şəhərciyi (əslində şəhəri) idi. Şəhərin çöl tərəfdən qorunması üçün torpaq sədd və xəndək çəkilmişdi, digər tərəfdən isə Dnepr öz əyri-üyrü axarı və Belozero limanı ilə qorunurdu. Şəhərdə 1900-cü ildə D.Y.Serdyukov, XX əsrin 30-40-cı illərində isə B.N.Qrakov arxeoloji qazıntı aparıblar [2, 15; 6, 58-59; 1, 136-137]. Məlum olub ki, sakinlərin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıqdan başqa tuncdan, dəmirdən müxtəlif alətlər və qab-qacaq hazırlamaq idi. İskid əyyanları daş evlərdə, əkinçi və sənətkarlar isə torpaq və ağacdan tikilmiş evlərdə yaşayırmışlar. Ateyin çarlığı Şimali Qara dəniz yunan polisləri ilə (şəhər dövlətləri) fəal ticarət əlaqəsində idi.

Paytaxt Kamensk şəhəri, belə ehtimal edilir ki, e.ə. V əsrdən III əsrə qədər, yaşayış məntəqəsi kimi isə eramızın III yüzilinə qədər mövcud olub (A. Andreyev, A.Buşkov, A.Y.Alekseyev, V.Y.Murzin...) .

Burada bir məqam qeyd edilməlidir ki, antik müəlliflərdən Yustin, Strabon və digərləri Ateyin hakimiyyətinin Dunay və Dobrucadan qərbə qədər genişləndiyini söyləyirlər. Onun fəaliyyəti ilə yalnız antik tarixçiləri deyil, saysız-hesabsız müasir sovet və əcnəbi tədqiqatçıları da maraq dairəsinə cəlb etmişdir. Lakin bu iskid dövlət xadiminin qiymətləndirilməsində hələ də fikir ayrılıqları qalmaqdadır: aydın deyil ki, Atey bütün Skifiyanın, vahid dövlətin, yaxud nisbətən kiçik, onun qərb regionunun hökmdarı idi (Şelov, 1971; Kallistov, 1969; Anoxin, 1973; Alekseyev, 1987; Çernenko, 1987). Skifiyada dövlət hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsini adətən onun adı ilə əlaqələndirirlər (Qrakov, 1971; Xazanov, 1976), həm də arxeoloji yadigarların, kurqan materiallarının (Çertomlık, Soloxa, Kül-Oba, Oğuz və s.) məlumatlarına əsasən bu dövrdə erkən mərkəzləşmiş dövlət birliyinin var olmasını təkcə Ateyin xatırlanması faktı ilə deyil, sosial və iqtisadi münasibətlərin ümumi inkişaf səviyyəsi ilə də təsdiq edilir [1, 137].

E.ə. IV əsrin ikinci yarısı Skifiyasının iqtisadi və siyasi tarixinin ümumi cəhətləri kifayət qədər məlumdur. Yüzdilliyin ortalarına Skifiya öz hərbi gücünün zirvəsinə çatmışdı, bu isə o dövr Avropasının ən böyük dövləti – II Filipp Makedoniyası ilə baş-başa gəlməyə imkan verirdi: Həmin dövrdə qonşularla, ilk növbədə yunan pont polisleri ilə iqtisadi münasibətlərin davamlılığı köçərilərə xeyli mənfəət gətirirdi. Çöl Skifiyasında zəngin maddi sərvət toplanmışdı ki, bu köçəri aristokratiyasının zəngin qəbirlərində də əksini tapır. IV

əsrin məhz 50-40-cı illərində Şimali Qara dəniz çöl zonasında zəngin qəbirlər artmışdır. İskid «çar» kurqanlarının əksəriyyəti də bu yüzilliyin ikinci yarısına aiddir. Qiymətli materiallardan hazırlanan əşyalar, yüksək qiymətləndirilən əcnəbi məmulatlar, yunan saxsı qabları yalnız aristokratların deyil, hətta az tanınan və sırayı köçərilərin qəbirlərində rast gəlinir.

Bütün bunlar iskidlərin bir etnos kimi formalaşmasının sosial-iqtisadi və siyasi zəminini hazırlamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Алексеев, Мурзин В.Ю. Ролле, Чертомлык 134. Скифский царский курган IV в до н.э. Киев, 1991, 416 с.
2. Андреев А. История Крыма. М., 2000.
3. Артамонов М., Общественный строй скифов//ВЛГУ, 1947, №9.
4. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Л.: Наука, 1982, 239 с.
5. Жибелев С.В., Северное Причерноморье. М.-Л.: АН СССР, 1953, 388 с.
6. Бушков А. Чингизхан неизвестная Азия. М.: ОЛМА, 2007, 542 с.
7. Марков Г.Й.(И). Некоторые проблемы общественной организации кочевников Азии, 1971, №1.
8. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949.
9. Граков Б.Н. Скифы. М.: МГУ, 1971, 170 с.
10. Каллистов Д. П. Свидетельство Страбона о скифом царе Амее. ВДУ, 1969, №1.
11. Плетнева С.А. Кочевники Средневековья: Поиски исторических закономерностей. М.: Наука, 1982, 187 с.
12. Грантовский Э.А. Дискуссионные проблемы отечественной скифологии. НАА, 1980, №6.
13. Мурзин В.Ю., О военно-политической организации кочевых скифов//Киммерийцы и скифы: Тез. Всесоюз. сем. посвящ. памяти А.И. Тероножкина. Кировоград: Ин-т археологии АН УССР, 1987, ч.2.
14. Хазанов. Социальная история скифов. М., 1976.
15. Ростовцев Д.С. Эллинство и иранство на юге России. Пг., Огни, 1918, 190 с.
16. Соломоник Э.И., 103-О скифском государстве и его взаимоотношениях с греческими городами Северного Причерноморья.: В кн, Археология и история Боспора. т.1. Симферополь, 1952.
17. Яценко И.В. Скифия VII-Vвв. До н.э.: Археологические памятники степного Поднепровья VII-Vвв. До н.э. Тр. ГИМ, 1959.
18. Мелюкова А.И. Войско и военное искусство скифов.-КСИИМК. 1950, вып. XXXIV.
19. Геродот. История. VI книга. М.: Лидомир, 2002, 752 с.
20. К.Маркс, Ф.Энгельс. Избранные произведения т.3.
21. Гумилев Л.Н. Люди и природа Великий Степы. Вопросы истории, М., 1988, №7.
22. Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М., 2003.
23. Мизиев И.М., Лайпанов З.Т. Происхождение тюркских народов. М., 1993.
24. Мурзин В.Ю. Проблема похождения скифов в сучасній історіографії//Археология. 1984. Вип. 46.
25. Менгес. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве», Л., 1974.
26. Мəmmədov A. Oğuz səltənəti. Bakı, 1992.

ОБЩЕСТВЕННЫЙ СТРОЙ И ПРОБЛЕМА СКИФСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Р.И.МАГЕРРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена к исследованию разложению родоплеменных отношений и образованию военно-демократического типа государство присущий кочеванцы.

Автор статьи на основе сведения отдельных источников и результате анализа произведений многочисленных историков пришел такому выводу, что во второй половине IV века до нашей эры экономические и политические развитие, наивысшего развитие военного потенциала скифов, накопление огромное богатство у смеиных Скифии привело формированию кочевнических аристократии и образованию государства военно-демократического типа.

Ключевые слова: скифы, общественный строй, государственность, социальная дифференциация, кочевание.

THE SOCIAL ESTRUCTURE OF ISCHIDS AND ISCHDS STATEHOOD PROBLEMS

R.I.MAHARRAMOV

SUMMARY

The article focuses on the disintegration of generations in the ischies, the study of the emergence of a state of military-democracy official slavery inherited by immigration.

The author is based on the information given by individual souces and as a result of the analysis of the work son many historians, in the second half of the fourth century, the economic and political development of the skiff, the peak of its military power, the formation of the aristocracy le to the formation of a military democracy.

All of this, in turn has created a socio-economic and political basis for the formation of the ischids as an ethnos.

Keywords: ischids, social structure, statehood, interfaith, immigration.